

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Семантичний аналіз ідеологем суспільно-політичної сфери (нацизм, націоналізм, расизм, фашизм, шовінізм)

Сердега Р. Л. Семантичний аналіз ідеологем суспільно-політичної сфери (нацизм, націоналізм, расизм, фашизм, шовінізм). Сьогодні, в умовах нової політичної дійсності, дуже важливо розрізнити деякі поняття, які так чи інакше її стосуються, щоб не допускати різного роду спекуляцій та маніпуляцій із тими суспільно-політичними реаліями, назви яких перебувають на слуху. У статті здійснено семантичний аналіз ідеологем, які безпосередньо пов'язані зі сферою суспільного життя та політики, зокрема таких, як нацизм, націоналізм, расизм, фашизм, шовінізм тощо. Усі вони, крім націоналізму, мають виразну негативну маркованість.

Ключові слова: *ідеологема, суспільно-політична лексика, націоналізм, нацизм, расизм, фашизм, шовінізм.*

Сердега Р. Л. Семантический анализ идеологем общественно-политической сферы (нацизм, национализм, расизм, фашизм, шовинизм). Сегодня, в условиях новой политической реальности, очень важно различать некоторые понятия, которые так или иначе касаются её, чтоб не допускать разного рода спекуляций и манипуляций с теми общественно-политическими реалиями, названия которых пребывают на слуху. В статье осуществлён семантический анализ идеологем, непосредственно связанных со сферой общественно-политической жизни, например, таких, как нацизм, национализм, расизм, фашизм, шовинизм и т.п. Все они, кроме национализма, имеют ярко выраженную негативную окраску.

Ключевые слова: *идеологема, общественно-политическая лексика, национализм, нацизм, расизм, фашизм, шовинизм.*

Serdega R. L. Semantic analysis of ideologems of social and political sphere (nazism, nationalism, racism, fascism, chauvinism). Nowadays in terms of new political reality it is very important to distinguish notions that refer to it in order not to have various speculations and manipulations with those social and political realities names of which are heard. The present paper deals semantic analysis of ideologems that are closely connected with social and political life's sphere, for instance, such as nazism, nationalism, racism, fascism, chauvinism, etc. All of them except nationalism have striking negative connotation.

Key words: *ideologems, social and political vocabulary, nazism, nationalism, racism, fascism, chauvinism.*

Зараз можна почути багато спекуляцій, пов'язаних із таким, здавалося б, ясним поняттям, як націоналізм. Іноді навіть слова „націоналізм”, „націоналіст” звучать майже як лайка. Часто абсолютно безпідставно. Сьогодні ж, в умовах нової політичної дійсності, дуже важливо розрізнити поняття, які так чи інакше її стосуються, щоб не допускати спекуляцій на мовній необізнаності певної частини населення і, відповідно, спроб підмінити одне поняття іншим. Це насамперед стосується таких понять, як „нацизм”, „націоналізм”, „расизм”, „фашизм” і „шовінізм”. Оскільки семантику цих слів часто плутають, що пов'язано як із елементарним незнанням значеннєвих нюансів цих лексем, так і навмисними маніпулятивними спробами замінити одне поняття іншим, то актуальність такого дослідження видається нам очевидною. Отже, предметом цієї статті є аналіз (із залученням різноманітних лексикографічних та інших джерел) значень вищезгаданих слів-ідеологем.

Під ідеологемою розуміють переважно назву якої-небудь ідеології, її частини чи взагалі будь-який елемент, пов'язаний з ідеологічною системою. Це своєрідний політичний термін, але в ідеологем, на відміну від термінів, немає суворо визначеного (обмеженого) значення (дефініції), оскільки їх семантика часто змінюється відповідно до політичної прагматики та кон'юнктури. Крім того, ідеологема майже завжди буває маркованою, тобто емоційно забарвленою, що, власне, також не властиве термінам. Характерною ознакою ідеологеми є багаторазова зміна значень або ж їх первісна розмитість. Прикладами ідеологем можуть бути зокрема такі вербальні утворення, як „масові репресії”, „фашизм”, „куркуль”, „культ особистості”, „тоталітаризм” —це, так би мовити, негативно марковані ідеологеми, а, наприклад, „колективне керівництво”, „демократія”, „енергетична наддержава” — позитивно марковані тощо.

Суспільно-політична лексика давно перебуває в колі лінгвістичних досліджень, але при її вивченні увага мовознавців, як правило, концентрується на проблемах її становлення та збагачення в певний історичний період. Семантичні процеси, що виникають у цій групі лексики,

менш досліджені, проте аналіз закономірностей семантичних модифікацій мовних одиниць у процесі їх функціонування дозволяє простежити тенденції та способи розвитку семантики слова.

Суспільно-політична лексика вже була предметом лінгвістичного аналізу А. А. Бурячка, А. Л. Голованевського, І. Ф. Протченка, О. П. Литвина, Т. П. Клімушенко, Л. А. Мурадової, Т. Б. Крючкової. До семантико-функціонального аспекту вивчення цієї лексики у пресі 90-их років ХХ ст. зверталася І. В. Холявко [12]. Лексичні одиниці мікрополя „Лексика на позначення ідеологем суспільно-політичної сфери”, зокрема й такі, як націоналізм, расизм, неофашизм, були в колі зору Я. С. Снісаренко [9].

Спробуймо розібратися, що ж таке націоналізм і чим він відрізняється від нацизму і, тим паче, шовінізму та расизму. Звернімося спершу до тлумачного „Словника української мови: В 11 т.” (1970-1980). „Нацизм – німецький фашизм” [6:230]. Аналогічне пояснення знаходимо, наприклад, і у „Новому словнику іншомовних слів” (2007): „Нацизм – назва фашизму в гітлерівській Німеччині” [6:498]. Щоправда, тут уже точніше відбита специфіка значення аналізованого слова. Проте подібного роду визначення не можна назвати вичерпними, оскільки вони потребують подальшого роз’яснення, зокрема того, чим є фашизм. „Новий словник іншомовних слів” подає таке тлумачення цього слова: „Фашизм (*im.*) – політична течія, що в першій чверті ХХ ст. виникла в Італії і Німеччині; фашизму притаманні культ сильної особистості, граничний шовінізм, расизм, знищення демократичних свобод, розв’язування загарбницьких війн” [5:790]. Або візьмемо „Сучасний словник із суспільних наук” (2006) [10]. У ньому зазначається, що слово „фашизм” може тлумачитись як і в широкому, так і вузькому значеннях. У широкому – це „соціально-політичні рухи та державні режими, засновані на ідеології тоталітаризму, неухильного підкорення духовному вождю, характерною рисою якої є проповідь національної переваги однієї нації над іншою, демагогічне загравання з найбільш знедоленими верствами населення з метою використання енергії їхнього протесту для досягнення власних корисних вузькокланових цілей (наприклад, захват й утримання державної влади)” [10:389]. У вузькому – це „історична практика гітлеризму в Німеччині, франкізму в Іспанії, режиму Муссоліні в Італії тощо” [10:389]. Слово ж „нацизм” у цьому словнику відсутнє взагалі. Звернімося до інших джерел. „Тлумачний словник української мови” А. О. Івченка подає таке визначення: „злочинна доктрина й націоналістичний політичний рух, що розвинувся після І світової війни, пропагуючи територіальну експансію та панування Німеччини в Європі та світі; творцем нацизму був А. Гітлер. Синоніми **фашизм**, **гітлеризм**” [1:273].

Отже, нацизм, або ж націонал-соціалізм, (походить від назви гітлерівської націонал-соціалістської партії) – ідеологія, яка вважає одну націю вищою за іншу, їй же, „вищій” нації, мають підкорятися всі інші. Синоніми **фашизм**, **гітлеризм**. У переважній більшості випадків під нацизмом розуміють німецький різновид фашизму. Як і фашистські рухи в ряді інших країн, нацизм з’явився на політичній арені в ролі „захисника” скривдженої нації. Остання після поразки у першій світовій війні та внаслідок Листопадової революції 1918 р. виявилася ідейно розколотою. Значна частина німців пішла за соціал-демократами і комуністами. Нацизм прагнув консолідувати німецьку націю, висунувши гасло „націонал-соціалізму”, яке, за словами соратника А. Гітлера – Г. Штрассера, покликане було „гармонійно” поєднати у собі два ідеали обох частин німецького народу націоналізм і соціалізм. Якщо на початку 1920-х рр. націонал-соціалісти активно експлуатували у своїй політичній пропаганді термін „нація”, то пізніше, особливо після приходу до влади, вони віддали перевагу термінові „раса”. Головна мета нацизму полягала не тільки в досягненні політичної гегемонії, а ще й у встановленні „нового расового порядку” на Європейському континенті, а потенційно і в усьому світі, де б „німецька вища раса” панувала над іншими народами, переважна більшість яких оголошувалась „расово неповноцінними”.

Наступна аналізована нами лексема „расизм”. Словники радянського часу переважно подають таке визначення цього слова: „Расизм – антинаукова реакційна ідеологія, що має на меті обґрунтувати і виправдати соціальну і національну нерівність в антагоністичному суспільстві приналежністю людей до так званих „вищих” і „нижчих” рас” [7:453]. Подібні визначення з незначними, щоправда, варіаціями маємо й у сучасних словниках. Расизм – „ідеологія, що має на меті обґрунтувати і виправдати соціальну і національну нерівність в антагоністичному суспільстві приналежністю людей до так званих „вищих” і „нижчих” рас” [4:99]. „Тлумачний словник сучасної української мови: Фахова лексика” (2009) подає приблизно таке ж саме визначення: „Реакційна ідеологія, що виправдовує соціальну й національну нерівність у суспільстві належністю людей до так званих „вищих” і „нижчих” рас” [11:323]. „Сучасний словник із суспільних наук” фіксує два значення у цього слова: „Расизм – 1) сукупність антинаукових

концепцій, основу яких становлять положення про фізичну та психологічну нерівноцінність людських рас, про вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, про одвічний поділ людей на „вищі” й „нижчі” раси, з яких перші нібито покликані до панування, а другі приречені бути об’єктом експлуатації; 2) приписування характеристик переваги або неповноцінності людям, які мають певні успадковані фізичні якості. Расизм – це одна з особливих форм упереджень, яка акцентує увагу на фізичних відмінностях людей” [10:317–318].

Таким чином, расизмом є ненаукова, реакційна, людиноненависницька теорія, що проповідує ідеї про нерівноцінність людських рас за своєю біологічною природою (біорасизм, який, зокрема, часто зводиться до ієрархічного розподілу людей за кольором шкіри) або психологічними особливостями (психорасизм), чим начебто й обумовлюється положення певних рас, народів, їх роль у світовій спільноті та розвитку тих суспільств, до яких вони належать. Це також і протиправна політична практика, спрямована на дискримінацію народів за расовою ознакою, придушення тих із них, які за умов, що склалися, опинилися в положенні слаборозвинутих та неповноправних. У дійсності ж різниця в досягненнях народів, як підкреслено в Декларації про раси та расові упередження, що була прийнята на XX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1978 р.), – пояснюється виключно географічними, політичними, економічними, соціальними та культурними факторами. Однією з крайніх форм прояву расизму слід вважати фашизм, який сповідує ідею про особливе історичне призначення так званих „арійців”. Ця ідея фактично служить прикриттям людиноненависницької політики фашизму.

Виразну негативну семантику має і слово „шовінізм”. У лексикографічних джерелах радянського часу знаходимо таке його визначення: „Шовінізм – найреакційніша форма буржуазного націоналізму, що пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами” [8:505]. Ця лексема походить від французького слова *chauvinisme*, яке було утворене від імені французького капрала наполеонівської армії Н. Шовена, якому приписують фразу: „Французи кращі за всіх, всі гірші за французів”. „Новий словник іншомовних слів” подає таке визначення: „Шовінізм (*фр.*) – роздутий до ідеологічних крайнощів націоналізм, що виявляється у непомірному звеличенні своєї нації, наданні їй винятковості; робить ставку на силу для гноблення „малих” народів, поневолення їх, таврування за їх прихильність до своєї культури” [5:839]. У „Сучасному словнику із суспільних наук” аналізована лексема витлумачується як „агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення однієї нації національним інтересам іншої нації, національна зарозумілість, розпалювання національної ворожнечі й ненависті” [10:410]. У цій же лексикографічній праці знаходимо й словникову статтю **Націоналізм екстремістський (шовінізм)** [10:251]. Отже, синонімом слова „шовінізм” може виступати словосполучення „націоналізм екстремістський”, під яким розуміють „різновид націоналізму, що підносить свою націю вище за інші, вважаючи їх „другорядними”, „неповноцінними”, тобто такими, що можуть мати право на існування лише як інструменти досягнення цілей „вищої” нації” [10:251].

Націоналізм. Слово „націоналізм”, що його вперше застосував в одному зі своїх творів у 1774 р. Йоганн Готфрід Гердер, набуло поширення у повсякденній мові тільки від середини XIX ст. [3:213]. Але до наших днів тривають суперечки навколо того, що таке націоналізм. Протягом багатьох десятиліть дослідники так і не прийшли до загальноприйнятого визначення цього поняття. Так, наприклад, марксизм-ленінізм трактує націоналізм як буржуазну ідеологію в галузі національних відносин, характерними рисами якої є проповідь зверхності національних інтересів над соціальними, проголошення національної нетерпимості. Те ж учення розрізняє такі форми націоналізму: великодержавний шовінізм, расизм та місцевий націоналізм, в т. ч. український буржуазний націоналізм [2:9]. Часто таке однобічне визначення, не задумуючись над його реальним змістом, автоматично переносять до своїх лексикографічних праць і деякі сучасні дослідники. Наприклад, подібне трактування цієї ідеології зустрічаємо у словнику А. О. Івченка: „Націоналізм – ідеологія й суспільно-політичні погляди, що пропагують вищість інтересів власного народу, звичайно пов’язаних з ворожістю до інших народів, яка виявляється в дискримінації, переслідуванні, терорі, війнах (з фр. *nationalisme*)” [1:275]. На цьому фоні об’єктивнішим виглядає навіть визначення подане в 11-томному „Словнику української мови”, виданому за радянських часів, які, як відомо, були часом беззаперечного та нероздільного панування марксистсько-ленінської ідеології (мається на увазі друге значення): „Націоналізм – 1. Реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу

між націями. 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів” [6:232]. Отже, навіть у словниках радянського часу, певною мірою заідеологізованих, це поняття витлумачується далеко неоднозначно. А ось як трактується аналізована ідеологема в американському тлумачному словнику „Вебстер Нью Ворлд Дикшионери”: „Націоналізм” – це 1. а) Відданість нації, патріотизм; б) надмірний, вузький чи егоїстичний патріотизм, шовінізм. 2. Вчення, що національний інтерес, безпека більш важливі, ніж інтернаціональні міркування. 3. Оборона національної незалежності” [2:10]. Тут присутня як негативна, так і позитивна маркованість цієї ідеологеми. У нашій же країні ще й досі спостерігаються рудименти комуністичної ідеології, коли саме слово „націоналізм” сприймається у кращому разі щонайменше як лайливе, а нерідко і як ворожий термін. Тільки за часів незалежності України він поступово починає трактуватись і сприйматися так, як і має сприйматися, – як „загальноєвропейський рух, що визволив десятки поневолених і упродовженних націй, що утворив великі національні культури і літератури...” [3:160].

Найповніше визначення цієї ідеологеми зустрічаємо в „Сучасному словнику із суспільних наук”: „Націоналізм (лат. *natio* – народ) – 1) прагнення до національної єдності й незалежності; 2) політика протиставлення інтересів однієї національності інтересам іншої національності і навіть усього людства; 3) теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються в різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо; 4) система вірувань і символів, які відбивають ідентифікацію з визначеним національним товариством (союзом); 5) почуття та розуміння особистістю або спільнотою належності до нації й наявності свідомого й інтенсивного прагнення піднести культуру, добробут, державність своєї нації” [10:251]. Тут же зазначається, що націоналізм, який супроводжується ідеєю національної переваги та виключності, часто набуває крайніх форм (шовінізм), наближається до расизму і призводить до загострення міжнаціональних і навіть міждержавних відносин [10:251]. Звідси ясно, що націоналізм часто сьогодні розуміють як деяку екстремістську ідеологію, пов’язуючи з ним дуже сильні негативні смислові відтінки і, відповідно, даючи йому несправедливо однобічну моральну оцінку. Хоча таким, дуже тісно пов’язаним із ним, висловом, як „національна свідомість”, „національне почуття”, „національний інтерес” і навіть дії в ім’я національних інтересів надають оцінки цілком позитивної. Петер Альтер справедливо зауважує, що часто націоналізм означав для народів і особистостей звільнення від політичної та суспільної дискримінації [3:212]. Але, звичайно, разом із тим він містить у собі й крайні прояви, тому що може означати як звільнення, так і гноблення, може містити в собі як позитивні можливості, так і загрози, а, відповідно, мати й різну стилістичну маркованість, як позитивну, так і негативну. „Націоналізм може набувати настільки різних форм та „національних різновидів”, що можна засумніватися, чи справді в кожному з цих випадків ми маємо справу з тим самим явищем. Мабуть, тільки врахування конкретних історичних обставин дає можливість зрозуміти, що позначає чи має позначати в тому чи іншому випадку цей термін. Але поки що сказане вище уможливило тільки один висновок: націоналізм не існує як щось єдине, існують тільки різноманітні форми його проявів. Ось чому було б, мабуть, правильніше говорити про націоналізми, а не застосовувати слово „націоналізм” в однині” [3:212]. Однак, щоб уникнути негативного смислового відтінку, все ж таки пов’язаного з цією лексемою, часто застосовують як синонім слово давнішого походження, зокрема „патріотизм” – „любов до Батьківщини”.

Отже, націоналізм не можна, по-перше, трактувати однозначно негативно, як це робив марксизм-ленінізм; по-друге, ця ідеологема в цілому має позитивну маркованість, якщо її не ототожнювати з шовінізмом, а тим більше з нацизмом. І якщо розрізняти, як справедливо зазначає, В. О. Карпенко, націоналізм поневоленого народу, що бореться за свої людські та національні права, від націоналізму імперського, що поневолює переможені народи і є шовінізмом – різновидом націоналізму найнегативнішого [2:10].

Таким чином, усі аналізовані ідеологеми, крім націоналізму, мають виразну негативну маркованість. Щодо останньої, то її не можна трактувати однозначно негативно (бо, по суті, націоналізм є любов’ю до Батьківщини, почуттям та розумінням, як окремою особистістю, так і спільнотою, належності до нації, їхнім свідомим й інтенсивним прагненням піднести культуру, добробут, державність своєї нації), але й витлумачувати його однозначно позитивно також не можна через ті крайні та надмірні форми націоналізму, які часто не усвідомлено, а іноді й штучно ототожнюють із ним самим узагалі, закріплюючи за цією ідеологемою негативний смисловий відтінок.

Література

1. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови / Анатолій Івченко. — Х. : Фоліо, 2006. — 540 с.
2. Карпенко В. О. Інформаційна політика та безпека : [підручник] / Віталій Карпенко. — К. : Нора-Друк, 2006. — 320 с.
3. Націоналізм : Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 2000. — 869 с.
4. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / [укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. — К. : Аконіт, 2008. — Т. 3. — 864 с.
5. Новий словник іншомовних слів / [укл. О. М. Сліпушко]. — К. : Аконіт, 2007. — 848 с.
6. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1974. — Т. V. — 840 с.
7. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1977. — Т. VIII. — 928 с.
8. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1980. — Т. XI. — 700 с.
9. Снісаренко Я. Семантичний аналіз суспільно-політичної лексики української та англійської мов / Яна Снісаренко // Наукові записки. Серія: Філол. науки (мовознавство) : У 5 ч. — Вип. 89 (3). — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. — С. 204—208.
10. Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. — Х. : Прапор, 2006. — 432 с.
11. Тлумачний словник сучасної української мови: Фахова лексика / За заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х. : ФОП Співак Т. К., 2009. — 464 с.
12. Холявко І. В. Суспільно-політична лексика у пресі 90-их років XX ст. (семантико-функціональний аналіз): Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / І. В. Холявко. — Кіровоград, 2004. — 20 с.